

ÁLLAMI TÉRKÉPZETEK ÉS KLÍMAPOLITIKAI ÜTKÖZÉSEK: JAIR BOLSONARO AMAZÓNIA-STRATÉGIÁJA TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSBEN

Kara-Szabó Zoltán Sebestyén

doktorandusz

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Doktori Iskola

ORCID 0009-0005-2242-9179

Dol: 10.15170/PSK.2026.SI.01.09

Beküldve: 2025. december 16.

Elfogadva: 2026. április 16.

Publikálva: 2026. május 13.

Hivatkozás:

Kara-Szabó, Z. S. (2026): Állami térképzetek és klímapolitikai ütközések: Jair Bolsonaro Amazónia-stratégiája történeti összefüggésben. *Pólusok*, 7(SI), 159–175.

Egyéb információk:

-

A folyóiratban megjelenő írások a Creative Commons Nevezd meg - Nem Kereskedelmi - ShareAlike 4.0 nemzetközi licenc alatt kezeltek.

 CC BY-NC-SA 4.0

Absztrakt

A tanulmány azt vizsgálja, miként éledtek újjá a brazil katonai geopolitikai hagyomány amazóniai elemei Jair Bolsonaro kormányzása alatt. Az elemzés amellett érvel, hogy Bolsonaro szuverenista és klímatagadó politikája nem pusztán populista eltérés, hanem a „grandeza” gondolköréből és a fejlesztő–expanzív államlogikából fakadó strukturális kontinuitás. A klímaváltozás elismerése a brazil állami ellenőrzés korlátozását jelentette volna Amazóniában, ezért a klímapolitika szükségszerűen „külső diktátumként” jelent meg a kormányzati diskurzusban. A tanulmány bemutatja, hogy a szuverenitás Bolsonaro alatt szelektíven alkalmazott politikai erőforrássá vált, amely egyszerre utasította el a környezeti normákat és ösztönözte a külföldi gazdasági jelenlétet. Amazónia a klímaváltozás korszakának egyik legélesebb geopolitikai ellentmondását testesítette meg.

Kulcsszavak: *Amazónia, Bolsonaro, geopolitika, hadsereg, szuverenitás*

Bevezetés

A Jair Bolsonaro vezette brazil kormányzat amazóniai politikája a 2019 és 2022 közötti időszakban óriási figyelmet váltott ki a nemzetközi kapcsolatokban, elsősorban az erdőirtás mértékének jelentős növekedése és hozzá kapcsolódó erőteljes konfrontatív politikai retorika miatt (Mongabay, 2022; Pierik, 2024). Az adminisztráció a környezetvédelmi kritikákat a nemzeti szuverenitást fenyegető külső beavatkozás-ként értelmezte, miközben az amazóniai térség kezelése egyre inkább militarizált keretek között zajlott (Rodrigues & Kalil, 2021). Az időszakot meghatározó politika azonban nem értelmezhető pusztán Bolsonaro személyes stílusának vagy populista stratégiájának következményeként.

A tanulmány kiindulópontja, hogy Bolsonaro amazóniai narratívája és kormányzati gyakorlata egy hosszabb történeti és intézményi kontinuitás részeként érthető meg. A brazil Fegyveres Erők esőerdei régióra vonatkozó geopolitikai gondolkodása már a 20. század közepétől meghatározta a térség szuverenitásáról, fejlődésről és biztonságáról alkotott állami értelmezéseket, ami a katonai diktatúra időszakában

doktrinális formát öltött (Martins Filho, 2007). Ez a katonai geopolitikai hagyomány a demokratikus átmenetet követően sem szűnt meg, hanem a Bolsonaro-adminisztráció alatt újratermelődött (Rodrigues & Kalil, 2021; Amorim & Peyerl, 2024). Bolsonaro amazóniai politikája a brazil katonai geopolitikai hagyomány viszsztatérő dilemmáinak megnyilvánulásaként értelmezhető egy olyan korszakban, amelyet immáron olyan újabb szempontok is strukturálnak, mint a klímaválság és a globális környezetpolitika. A tanulmány célja, hogy feltárja ezt a kontinuitást, valamint bemutassa, miként válik az Amazónia egyszerre a nemzeti szuverenitás, a fejlődés és a globális környezeti felelősség vitatott terévé.

Elméleti keretek

Mindenekelőtt két fogalmi lépést szükséges megtenni: (1) tisztázni kell, hogy mit értünk geopolitika alatt, és (2) meg kell indokolni, hogyan ragadható meg a „geopolitikai hagyomány” nem pusztán eszmetörténeti örökségként, hanem strukturálisan, intézményesen rögzült gondolkodásmódként, amely időről időre megújul (Ó Tuathail, 1996; Agnew, 1998; Martins Filho, 2007). A geopolitika fogalma a kortárs társadalomtudományban nem rendelkezik egységes, lezárt definícióval: jelentése történetileg változik, és eltérő tudományos, politikai és ideológiai kontextusokban más hangsúlyokkal telítődik meg (Ó Tuathail, 1996; Agnew, 1998; Dodds & Atkinson, 2000). A geopolitika egyszerre jelenik meg földrajzi adottságokra építő hatalmi érvelésként, stratégiai gondolkodásként, biztonságpolitikai nyelvként vagy civilizációs narratívakészletként is (Cohen, 2003; Dodds, Kuus, & Sharp, 2013). A definíciós nyitottság adja a geopolitikai elemzések sajátosságát, sőt, ahogyan Dodds és Atkinson (2000) hangsúlyozzák, a geopolitika esetében szükségszerűen több definícióval kell dolgoznunk, mert a fogalom nemcsak leírja, hanem alakítja is a politikai valóságot. A kritikai geopolitika kiindulópontja, hogy a geopolitika nem semleges térleírás, hanem diskurzív és intézményi gyakorlat: politikai szereplők a világpolitikát térbeliesítik, fenyegetéseket neveznek meg, és ezen keresztül legitimálják saját érdekeiket és cselekvéseiket (Ó Tuathail & Agnew, 1992; Ó Tuathail, 1996). A geopolitikai narratívák barát–ellenség megkülönböztetéseket stabilizálnak; meghatározzák, mi tekinthető „szuverén ügynek”, és mi minősül „külső beavatkozásnak” (Ó Tuathail, 1996; Dodds, 2007). Az esőerdő esetében ugyanaz a tér több politikai jelentéssel telítődik meg: egyszerre a „nemzeti integrációt” igénylő periféria, stratégiai erőforrástár, illetve a globális környezeti felelősség kiemelt terepe – az értelmezések között állandó konfliktus zajlik (Rodrigues & Kalil, 2021; Amorim & Peyerl, 2024).

A kritikai geopolitika fontos eszköz a geopolitikai diskurzusok elemzéséhez, ugyanakkor nem ad kielégítő választ arra, hogy miért térnek vissza ugyanazok a geopolitikai kérdések egy ország vagy terület életében – mint például a szuverenitás, a külső beavatkozás vagy a területi kontroll problémái – különböző történelmi korszakokban, eltérő politikai nyelvezetben. A tanulmány azzal a céllal, hogy ezt a

problémát feloldja, a „geopolitikai hagyomány” fogalmát használja, amely olyan visszatérő értelmezési minták és reflexek együttesét jelöli, amelyek az állami gondolkodás bizonyos intézményeiben rögzülnek és válsághelyzetekben újra aktiválódnak (Martins Filho, 2007; Rodrigues & Kalil, 2021). Ebben a geopolitikai kontinuitásban a dilemmák szerkezetei (szuverenitás – beavatkozás; fejlődés – védelem; „külföldi mohóság” – „nemzeti integráció”) felismerhető módon újratermelődnek. A strukturális ismétlődés megragadásához Fernand Braudel strukturális időfelfogása sokat segíthet: az általa leírt *longue durée* annak a felismerése, hogy bizonyos kulturális jelek és politikai problémák lassabb történeti ritmusokban térnek vissza, miközben a szereplők, intézmények és retorikai készletek gyorsabban változnak (Braudel, 1980). Az Amazónia esetében a „területi integráció”, a „külső fenyegetés” és a „szuverenitás” jelszavai a brazil geopolitikai képzelet olyan tartós koordinátáit jelentik, amelyek különböző korszakokban új fogalmakkal és új ellenfelekkel jöttek és jönnek létre (Martins Filho, 2007; Amorim & Peyerl, 2024). Morgenthau klasszikus felismerése – miszerint a szuverenitást érintő külső elvárások rendszerint hatalmi konfliktusként jelennek meg – megerősíti ezt a keretet: a szuverenitás korlátozásaként megélt külső nyomás különösen akkor politizálódik élesen, ha a terület, az erőforrások és a biztonság fogalmai egyazon vitában kapcsolódnak össze – ahogy az Amazóniában történik (Morgenthau, 1948; Rodrigues & Kalil, 2021).

A brazil geopolitika központi gondolata: a „Grandeza”

Ha Brazília strukturálisan visszatérő történelmi külpolitikai-geopolitikai dilemmáit vizsgáljuk, akkor a *Grandeza*-projekt, avagy a „Nagyság elérése” a legfontosabb. Az O Brasil Grande (a nagy Brazília) jelszó az 1960-1970-es években vált az állami diskurzus központi szimbólumává, de utólag a szakirodalom a Grandeza kifejezést az ország általános nagyhatalmi aspirációira is kiterjeszti (Mares & Trinkunas, 2016). A „Nagyság” eszménye Brazília önállóságának kezdete óta megragadta az ember fantáziáját: gondolhatunk akár az ország óriási területére (Brazília a dél-amerikai kontinens közel felét, 48%-át teszi ki), vagy a benne rejlő természeti kincsek és kiaknázatlan lehetőségek sokaságára. Az új, 19. századi Latin Amerika széttöredezett és kaotikus államai mellett egyedül Brazília maradt egységes Dél-Amerikában, ami szinte természetesen meghatározta az ország kiemelt pozícióját a szubkontinensen.¹ A portugál korona már az 1822-es függetlenség idején tartott attól, hogy Brazília ereje túlmutathat az új állam határain, és a jövőben az afrikai gyarmati területek számára is alternatív központtá válhat, aminek következtében Portugália kizuhan a hatalmi pozíciójából, és Brazília lesz a portugál gyarmati világ hatalmi-kulturális örököse (Fausto & Fausto, 2014). Jóval később, még a 20. század derekán is, a Nobel-díjas Stefan Zweig 1941-ben írt *Brazília, a jövő országa* című könyvében, a második világháború katasztrofális traumájának közepette, Európán kívül kereste a „Jövő” civilizációját, amit Brazíliában vélt felfedezni (Zweig, 1941).

A 19. század második felére az Amerikai Egyesült Államok fejlődési modellje vált a brazil értelmiségi elit legfontosabb referenciapontjává (Bas, 2011). A gyorsan növekvő, kontinentális méretű állam számára az amerikai példa egy olyan jövőképet vázolt fel, amiben Brazília saját útján, de hasonló módon a nyugati félteke meghatározó hatalmává fog válni – „a Dél USA-jává” (Brands, 2010). A Grandeza eszméje Brazíliában a köztársaság kikiáltása óta egy olyan történelmi küldetést fejez ki, amely az ország kontinentális méreteiből, erőforrásaiból, regionális dominanciájából és kivételességtudatából fakadóan Brazíliát „sorsánál fogva” a nagyhatalmak közé rendeli, és amely a 20. század során a katonai gondolkodástól a diplomáciáig a nemzeti önértelmezés alappillérvé vált.

A brazil hadsereg geopolitikai hagyománya

A Grandeza tartóssága azonban nem magától értetődő. Egy ilyen hosszú időn át fennmaradó geopolitikai önkép intézményi hordozókat igényel: olyan szereplőket, amelyek képesek a nagyságra vonatkozó elképzeléseket nemzedékről nemzedékre továbbadni, doktrinálisan rögzíteni és azt a mindenkori politikai környezethez igazítani. Brazília esetében ezt a szerepet a hadsereg töltötte be. A brazil hadsereg a 19. század végétől kezdve nem csupán a területi egység őreként, hanem a nemzeti tér, a fejlődés és a szuverenitás geopolitikai értelmezőjeként is fellépett, és ebben a minőségében játszott szerepet a Grandeza geopolitikai jelentésének kialakításában és fennmaradásában. Másként fogalmazva: a Grandeza egy intézményesített gondolkodásmódot is jelent, amelynek elsődleges hordozójává a történetileg a hadsereg vált. A következőkben ezért a brazil katonai geopolitikai hagyomány történeti és intézményi kialakulását vizsgáljuk meg.

A paraguayi háború (1864–1870) fordulópontot jelentett a brazil fegyveres erők történetében: a konfliktus kezdetén mindössze 17 ezer fős hadsereg hat év alatt több mint 100 ezer főre duzzadt (Johnson, 1964). A gyors expanzió ugyan önmagában nem tette automatikusan meghatározóvá az intézményt, ám a háborús mozgósítás mellett a hadsereg olyan infrastrukturális, szervezeti és adminisztratív hálózatot épített ki, amely páratlan volt a kor Brazíliájában. Ennek eredményeként a 19. század végére a hadsereg vált az ország legnagyobb és legkoherensebben működő állami apparátusává. A háború először tette lehetővé, hogy a hadsereg az államiság egészét átfogó szervezeti és kognitív szerepébe lépjen. Ezzel szemben a brazil társadalom mélyen megőrizte elmaradottságát és gyarmati örökségét: a rabszolgaság intézménye az amerikai kontinensen utolsóként, egészen 1888-ig fennállt, a lakosság írás-olvasástudatlanság aránya pedig csaknem 80% volt, ami messze elmaradt a szomszédos Argentínától vagy Chilétől (Fausto & Fausto, 2014). A társadalom modernizációja késve érkezett, és ebben a kontextusban nem léteztek civil intézmények, amelyek képesek lettek volna egy modern állam számára jól képzett szakembereket vagy politikai gondolkodókat előállítani.² Ez a kontraszt – egy szervezetileg

modernizálódó hadsereg és egy strukturálisan elmaradott civil társadalom – hosszú távon megteremtette annak feltételeit, hogy a hadsereg váljon az értelmező és irányadó szereplővé az állami gondolkodásban.

A katonai akadémiák hamarosan az ország legfontosabb tudásteremtő és elitképző központjaivá emelkedtek. A hadsereg belső modernizációját döntően Auguste Comte pozitivizmusának recepciója határozta meg (Johnson, 1964). A pozitivizmus, a mérnöki tudás, az államelméletek és a politikai filozófia oktatásának együttese különösen a Rio de Janeiro-i Katonai Akadémián vált meghatározóvá, ahol Benjamin Constant tanításai nyomán az eszme politikai küldetésstudattá formálódott (Delson, 1995). Az új tisztikar számára a rend, a haladás és a tudományos racionalitás égisze jelentette a birodalom archaikus politikai rendszerének alternatíváját (Johnson, 1964). A kadétek közül sokan úgy tekintettek magukra, mint akik erkölcsi felelősséggel tartoznak a nemzet jövőjéért és a modern állam szellemi irányvonalának kijelöléséért.

A hadsereg vezetése 1889-ben megdöntötte a Brazil Császárságot és kikiáltotta az első Brazil Köztársaságot (1889-1930). A politikai rendszerváltás mellett ez egy olyan modernizációs projekt kezdete is volt, amelynek a hadsereg biztosította a legitimitását, és ami a Brazília teljes politikai fejlődésére tartós hatást gyakorolt (Fausto & Fausto, 2014). A brazil hadsereg szerepe messze túlmutatott a hagyományos védelempolitikai feladatokon: az intézmény a modern állam irányítására hivatott politikai–technokrata elit képzőhelyévé vált, olyan tisztekkel, akik nemcsak értelmezték, hanem aktívan formálták is Brazília hosszú távú geopolitikai vízióit.

A hadsereg elitértelmisége csak az 1930-as években kezdte el az amazóniai régiót geopolitikai értelemben értékelni. Everardo Backheuser, akit a brazil geopolitika „mesterének” is neveznek, 1926-ban vetette fel annak lehetőségét, hogy Brazília területe elméletileg akár 1,2 milliárd ember eltartására is alkalmas lenne, ugyanakkor az Amazónia hasznosítása terén még nem rendelkezik ehhez szükséges technológiai feltételekkel (Backheuser, 1926: 96). Mário Travassos hadseregtiszt és geopolitikai gondolkodó az 1930-as években írt „Projeção Continental do Brasil” című munkájában az Amazónia már a dél-amerikai kontinens egyik legfontosabb földrajzi antagonizmusaként jelenik meg, ami a régiós nemzetközi feszültségek egyik forrásává válik (Travassos, 1935). Travassos azt is felvetette a könyvében, hogy meg kell kezdeni az „üres területek” módszeres elfoglalását.

A második világháború után az 1949-ben alapított Legfelső Hadi Akadémia (Escola Superior de Guerra, ESG) vált a brazil geopolitikai iskola legfőbb intézményévé (Szilágyi, 2022). Az Akadémia gondolkodásmódjára erősen hatott a modernizmus és a hidegháborús klíma, amelyben az „első” és „második világ” közötti globális és kataklizmaszerű összecsapása elkerülhetetlenné válik. A hadsereg kialakította a saját Nemzetbiztonsági Doktrínáját, és berendezkedett a hidegháborús szerkezetre, elsősorban a régiós rivális Argentínával szemben: megkezdődött a nukleáris versengés a két ország között (Martins Filho, 2007). Az 1950-es évek brazil

geopolitikájának első számú teoretikusa Golbery do Couto e Silva tábornok volt, akinek hatása nemzetközi szinten is meghatározóvá vált. Golbery volt az, aki meghirdette a „külső és belső expanzió” szükségességét, azaz megkezdeni az Amazónia tényleges elfoglalását és a nemzet érdekei mentén kihasználni (Szilágyi, 2022) Golbery mellett nem lenne teljes a felsorolás Therezinha de Castro és Meira-Mattos tábornok nélkül, akik Golberyvel együtt alkották a brazil geopolitikai gondolkodás „nagy hármását” (Szilágyi, 2022).

A hadsereg 1964. március 31-én a hadsereg puccsot hajtott végre a baloldali elnök João Goulart-tal ellen, amivel megkezdődött a brazil katonai diktatúra időszaka 1964 és 1985 között. A 21 éves diktatúra alatt a hadsereg felső vezetése monopolizálta az ország geopolitikai térképezését és az alapvető földrajzi-stratégiai gondolkodását (Shiguenoli, 2002; Szilágyi, 2022). A katonai diktatúra idején használt jellegzetes kifejezések – mint a „külső és belső terjeszkedés szükségessége”, a „menetelés Nyugat felé” (marcha para o Oeste) vagy a már említett *Grandeza* – részben vagy egészben az Amazónia tényleges meghódítására, gazdasági alárendelésére és kizsákmányolására irányultak (Shiguenoli, 2002). Ebben az összefüggésben a *Grandeza* eszméje koherensen foglalta össze az adott korszak politikai vezetőinek geopolitikai ambícióját: Brazíliát nagyhatalommá kívánták tenni (Fausto, 2014).

A politikai vezetés az Amazóniát demográfiai értelemben „üres térként” kezelte, ami jogi és ideológiai alapot szolgáltatott annak kompromisszumokat nem ismerő kizsákmányolásához – egy olyan gondolatkörhöz, amely súlyosan érintette az esőerdő őslakos népességét (de Paula, 2022). Az 1970-es évektől kezdődően nagyszabású infrastrukturális beruházások, gazdaságfejlesztési és kényszerű áttelepítési programok indultak e terv megvalósítása érdekében. Ezekben az években kezdődött meg az ambiciózus BR-230-as Transzamazóniai Autópálya építése (Walker, 2011), felépült a Tocantins folyón a Tucuruí gát és vízerőmű, amely alapvetően meghatározta az ország teljes amazóniai energiapolitikáját (Fearnside, 2001), valamint elindult a Grande Carajás Projekt, amely az ország történetének legkiterjedtebb bányászati programjává vált, és mindmáig meghatározza Brazília bányászati exportstruktúráját (Coelho, 2015).

Az 1980-as években tovább fokozódott a hadsereg érdeklődése a térség iránt. Andrew Hurrell (1991) kiváló tanulmánya összegyűjtötte a kulcsfontosságú mozzanatokat: 1983 és 1985 között új légi hadműveleti központokat, légibázisokat és helikopteres egységeket hoztak létre Rondônia és Roraima államokban. Az időszak legnagyobb amazóniai katonai projektje a Calha Norte Program volt, amely a jogi értelemben vett amazóniai területének mintegy egynegyedét fedte le, és az amazóniai határvidékek militarizálását tűzte ki célul. Ez a program súlyos társadalmi feszültségeket és jelentős környezeti károkat okozott (Hurrell, 1991). Az 1985-ös politikai fordulat nem hozott azonnali és érdemi változást a brazil politikai elit Amazóniához való viszonyában. José Sarney kormánya – az első civil elnökség a katonai diktatúra után – nem jelentett radikális törést a hadsereg és az államigazgatás kapcsolatában.

A demokratikus átmenetet követően is fennmaradt a hadsereg meghatározó szerepe az állami élet legfontosabb előjogainak területén (Stepan, 1988). Sarney ráadásul teljes mértékben a katonaminisztereire bízta az amazóniai ügyeket, akik jelentős befolyást gyakoroltak magára az elnökre is. 1989-re több esetben maga Sarney is ellenségessé hangot ütött a „nemzetközi ökológusokkal” és a nemzetközi közösség beavatkozásaival szemben (Zirker and Henberg, 1994). A demokratikus Brazília így egy olyan Amazónia-stratégiát örökölt, sőt, mentett át, amely a térséget az ország fejlődési potenciáljának forrásaként, az erőforrások kitermelésén keresztül gondolta el. A katonai elit által kialakított geopolitikai gondolkodás hagyománya a diktatúra után is fennmaradt.

A katonai geopolitikai hagyomány kritikája – a szűk elit szerepe

A katonai geopolitikai hagyomány esetében érdemes figyelembe venni Alfred Stepan kritikáját, miszerint hajlamosak vagyunk túlértékelni a hadsereg egységes természetét és úgymond „egy akaratnak” tekinteni az elemzésekor (Stepan, 1988). A hadsereg valójában nem ennyire egységes. Stepan véleménye szerint nem hangsúlyozzuk ki elegendően, hogy a külső társadalmi és politikai nyomások milyen mélyen hatnak a hadsereg szervezetére. A fejlődő országok esetében a hadsereg belső szervezete sokszor leképezi az ország társadalmi törésvonalait, és ahelyett, hogy a nemzeti identitás és egységes akarat instrumentuma lenne, magával hordozza az államot is meghatározó törzsi, faji, vallási, vagyoni különbségeket. A brazil hadsereg külső megjelenésében megfelel egy nemzeti, integráló intézmény képének, amelyben a társadalmi osztályok keverednek, a különbségek pedig eltűnnek. Stepan szerint ez a kép azonban súlyosan leegyszerűsítő: a toborzási gyakorlat valójában nem bontja le a regionális és társadalmi kötődéseket. A sorozás decentralizált: a katonákat jellemzően lakóhelyük közvetlen közeléből hívják be, és szolgálati idejük rövid; a kadétek hétvégéken hazatérnek saját otthonaikba. A hadsereg nem szakítja ki őket meglévő lojalitásaikból, hanem inkább fenntartja azokat. A hadsereg ráadásul – a jelentős emberanyag-túlkínálat miatt – tudatosan a városi, írástudó és technikailag képzettebb fiatalokat választja ki, és nem törekszik a vidéki, analfabéta rétegek integrálására, ami tovább gyengíti az intézmény „olvasztótégely” jellegét.

Ezért amikor a brazil hadsereg geopolitikai hagyományáról beszélünk, nem egy homogén intézményt állítunk szembe a civil társadalommal, és nem is feltételezzük azt, hogy a hadsereg egésze egységes geopolitikai szereplőként működjön. Éppen ellenkezőleg: a kiindulópont az, hogy egy töredezett, eltérő regionális, társadalmi és intézményi lojalitások mentén tagolt hadseregen belül létezik egy szűk, részben intézményesült elit, amely viszonylag konzisztens geopolitikai gondolkodásmódot hordoz. Ez az elit által artikulált geopolitikai hagyomány külpolitikai krízishelyzetekben – szuverenitási viták, nemzetközi nyomás vagy belpolitikai legitimációs válságok idején – újra a mindenkori történeti és politikai kontextus nyelvén aktiválódik, gyakran civil csatornákon, médián és értelmiségi fórumokon keresztül is.

Az Amazónia „nemzetközi kisajátítása”

A brazil demokratikus átmenet (1985) és a hidegháború lezárulta alapvetően átforgalmazták a hadsereg geopolitikai gondolkodásának egészét. Ahogy a kontinens többi országában, úgy Brazíliában is felszámolták a Nemzetbiztonsági Doktrínát. Egyúttal az Amazónia körüli geopolitikai veszélyek értelmezései is megváltoztak. Immár nem a szomszédos államok jelentettek elsődleges fenyegetést Brazília amazóniai hegemoniájára, hanem a fejlett országok kormányai és nemzetközi civil szervezetek, amelyek a környezetvédelem és az őslakos jogok védelmének hangoztatásával kívánják „nemzetközi érdekeltégű területté” nyilvánítani az esőerdőt (Martins Filho & Zirker, 2000). A tét ekkor már nem az volt, hogy Amazóniát katonailag ki tudja megszállni, hanem az, hogy ki tudja normatívan és intézményesen újradefiniálni, hogy mit értünk szuverenitás alatt Amazóniában. A külső kritika szuverenitási ostromként jelent meg. A környezetvédelem globális diskurzusának a kezdőpontját általában az ENSZ 1972-es stockholmi emberi környezetről szóló konferenciájához kötjük, amely korábban példátlan nemzetközi figyelmet irányított a környezeti degradáció problémájára (Paes, 2022). Az amazóniai államok számára általában – és Brazília esetében különösen – ezek a tárgyalások fenyegetést jelentettek az ország fejlesztési stratégiájára.

Az Amazónia „nemzetközi kisajátításáról” már a brazil történész Arthur Cezar Ferreira Reis 1960-ban írt könyvében, az *Amazônia: a cobiça internacional*-ban. A könyv témája, hogy miként ébredtek rá a nagyhatalmak Amazónia erőforrásaira, és miként próbálják azt nemzetközi ellenőrzés alá vonni (Reis, 1960). A fogalom egyszerűen volt figyelmeztetés és fegyver: nem csupán egy lehetséges, rémisztő jövőt rajzolt fel a politikai döntéshozatal számára, hanem előre ellehetetlenítette azokat a nemzetközi normákat, szabályozókat és szereplőket, amelyek a területet globális felelősségű térként igyekeztek keretezni. A katonai hírszerzés és az értelmiség hangja a 90-es években a civil médiában is megjelent. A katonai geopolitikai nyelvezet, miután fokozatosan elvesztette a politikai döntéshozásban való képviselői státuszát, folyóiratok hasábjain élt tovább. A hadsereg, illetve a hadsereggel szimpatizáló értelmiségi csoport kivételesen nagy teret kapott a *Tribuna da Imprensa* című napilap hasábjain. Cícero Sandroni a brazil szuverenitás szimbólumaként tekintett Amazóniára, élesen bírálva a környezetvédelem és az őslakos jogok hangsúlyozását – amelyeket pusztán idegen érdekeket szolgáló eszközöknek állított be (Sandroni, 1991). A cikkek populista túlzásai a neoliberais, nyitáspárti politikusokat és a külföldi beavatkozást támadták: a „zöld” és „humanitárius” nyelv álcázott területpolitikai nyomásként jelent meg. Tasso Villar de Aquino tábornok 1993-ban publikált cikkében az USA-t nevezte meg Brazília fő geopolitikai ellenfelének: Washington nemzetközi befolyása és az amazóniai erőforrások iránti étvágya aláássa Brazília szuverenitását (Aquino, 1993). Szintén Aquino volt, aki 1997-es esszéjében arról írt, hogy Brazília idegen hatalmak befolyása alatt, megalázott helyzetben áll, miközben az amazóniai kincseit kisajátítják – „Kissinger és Fernando Henrique Cardoso (a brazil elnök

1995–2002 között) partnerei irányítják Brazíliát az új világrendben” (Aquino, 1997). Sebastião Nery újságíró 1998-ban odáig ment, hogy az Egyesült Államok globalizációs politikáját Adolf Hitler gazdasági imperializmusához hasonlította Brazíliában (Nery, 1998). A szuverenitás-féltés retorikájának érdekes példája a modernkori újságírás egyik korai „fake news”-a is: 1995-ben széles körben terjedt egy állítólagos 1817-es „geopolitikai térkép”, amely szerint az esőerdő brit fennhatóság alá tartozott volna (Hernandes, 1995). Később kiderült, hogy a térkép hamisítvány, mégis jelentős hatást gyakorolt a közvéleményre, erősítve azt a vélekedést, hogy külső erők fenyegetik az ország területi integritását (Casarões & Farias, 2022). A történet valószerűvé tette az elbirtoklás lehetőségét és az Amazónia „elvesztésének” rémképe – a demokratikus érában is tovább élt a köztudatban.

Jair Bolsonaro és a régi-új amazóniai geopolitika

A 2000-es évek elejére a brazil fegyveres erők politikai befolyása látványosan visszaszorult. A demokratikus konszolidáció, valamint az új civil–katonai normák elfogadása következtében a hadsereg vezetői lassanként háttérbe szorultak a nyílt politikai döntéshozatalban és alkalmazkodtak a demokratikus keretekhez. A hadsereg intézményes politikai súlya kimutathatóan csökkent (Bruneau & Tollefson, 2014). A katonai geopolitikai diskurzus klasszikus témái – így a szuverenitás folyamatos fenyegetettsége vagy Amazónia „elvesztésének” narratívája – elsősorban a már említett értelmiségi és médiatérben maradtak életben.

Jair Messias Bolsonaro 1955-ben született, a katonai diktatúra idején végezte el az Agulhas Negras Katonai Akadémiát (1977), majd tizenhét éves katonai pályafutása során a hadsereg kapitányi rangjáig jutott (Wallenfeldt, 2023). Személyes katonai háttere, valamint a Fegyveres Erőkhöz fűződő nyílt lojalitása lehetővé tette, hogy a látens katonai–szuverenista geopolitikai hagyomány visszakerüljön az állami végrehajtó hatalom központjába. A kormányzó baloldali Munkáspárt (PT) korrupciós botrányai és a 2014-től erősödő brazil gazdasági válság mellett a szélsőjobboldali katonai-politikai szereplők 2016 és 2020 között visszatértek a politikai porondra. A jelenséget Karabekir Akkoyunlu és José Antonio Lima láthatatlan beavatkozásként írták le: a katonai elit civil pozíciók, szakértői szerepek és kormányzati kinevezések révén szerezte vissza a befolyását a demokratikus rendszer formális keretein belül (Akkoyunlu & Lima, 2021). Bolsonaro 2018-as választási győzelme ennek a folyamatnak a csúcspontját jelentette, aki a kormányát nagyrészt katonatisztekkel töltötte fel, így teljessé téve a hadsereg politikai rehabilitációját.

Körülbelül húsz év elteltével a szuverenitás kérdése ismét a brazil geopolitikai diskurzus központi elemévé vált. Bolsonaro elnöksége alatt az állami vezetés kifejezetten védekező, konfliktusos külpolitikai és környezetpolitikai álláspontra helyezkedett, amely sok tekintetben a katonai diktatúra időszakának retorikáját idézte. Bolsonaro következetesen hangsúlyozta, hogy „az Amazónia a braziloké”, és minden

nemzetközi bírálatot vagy beavatkozási kísérletet a nemzeti szuverenitás megsértéseként értelmezett (BBC News, 2019). A nemzetközi közösség – különösen az európai államok és környezetvédelmi szervezetek – kritikáját Bolsonaro rendszeresen politikai támadásként, illetve idegen érdekek által vezérelt nyomásgyakorlásként utasította el, még akkor is, amikor a tudományos és empirikus adatok egyértelműen az amazóniai pusztítás fokozódását jelezték (Phillips, 2019).

Bolsonaro klímapolitikája ebben az értelemben nem egyszerű tagadás vagy tudatlanság eredménye, hanem strukturális következménye egy szuverenista geopolitikai racionalitásnak. Bruno Latour „új klimatikus rezsimről” szóló megközelítése szerint a 21. században a geopolitikai hagyományok nem „üres térben” élednek újra, hanem egy megváltozott globális környezetben (Latour, 2018). A klímaváltozás és a globális környezeti kormányzás felerősödése olyan helyzetet teremtett, amelyben az ökológiai korlátok és a nemzetközi klímanormák közvetlenül érintik azt, hogy hogyan és meddig alkalmazhatók az erőforrás-alapú fejlődési modellek egy állam szuverén döntései keretében (Latour, 2018). Latournál a természet a politikai konfliktusok egyik fő terepévé és feltételévé válik, amely kézzelfoghatóan szűkíti vagy átalakítja a szuverén cselekvés mozgásterét. Az Amazóniában a klímaváltozás elfogadása és tagadása strukturálja a geopolitikai teret is. Ha a geopolitikai tér továbbra is a terület feletti kizárólagos állami kontroll, a fejlődés és az erőforrás-hasznosítás nyelvén kerül megfogalmazásra, akkor a klímapolitika szükségszerűen szuverenitáskorlátozóként jelenik meg.

A 21. századi brazil szuverenista geopolitikai diskurzus fenntartása strukturálisan együtt jár a klímapolitika elutasításával vagy külső beavatkozásként való keretezésével. Ez nem pusztán kommunikációs vagy retorikai stratégia, hanem annak a geopolitikai racionalitásnak a következménye, amely a teret, az erőforrásokat és a természetet a nemzeti autonómia alapjaként értelmezi, és minden külső normát a szuverén döntéshozatal korlátozásaként érzékel (Latour, 2018; Rodrigues & Kalil, 2021). Ez a keret teszi lehetővé annak megértését, hogyan válhat Amazónia egyszerre a nemzeti szuverenitás belpolitikai nyelvének terepévé és a globális környezeti legitimitás vitaterévé, miközben a brazil katonai geopolitikai hagyomány alappillérei újra felismerhetően aktiválódnak (Amorim & Peyerl, 2024; Rodrigues & Kalil, 2021). Bolsonaro esetében a klímaváltozás a geopolitikai autonómia feladását jelentette volna.

A klímatagasadás kényszerű stratégiává vált: a klímaváltozás politikai realitásként való elismerése korlátozta volna az állam területi és gazdasági szuverenitását. Az amazóniai szuverenitásdiskurzus ebben az összefüggésben egy strukturálisan ellentmondásos politikai gyakorlat részeként működött. Stephen D. Krasner fogalmával élve, a szuverenitás Bolsonaro alatt „megszervezett képmutatásként” jelent meg: nem következetes normaként, hanem szelektíven alkalmazott politikai erőforrásként, amelyet az adott nemzetközi interakciók függvényében mozgósítottak (Krasner, 1999). A „szervezett képmutatás” logikája három szinten mutatható ki: az

intézményi dereguláció (1), az amazóniai erőforrás-kitermelés (2) és a gazdasági nyitás terén (3).

Intézményi dereguláció

Megkezdődött a belső, Amazóniát felügyelő intézmények szisztematikus gyengítése és lebontása: 2019-ben a Környezetvédelmi Minisztérium költségvetése 240 millió reálra (kb. 45,7 millió USD) csökkent, miközben az IBAMA további 3,6 millió USD forrást veszített, jelentősen korlátozva mindkét szerv ellenőrzési és szankcionálási kapacitásait (Ioris, 2022).³ A szerv számos ellenőrzési normáját módosították, a bírságolási tevékenység drasztikusan visszaesett – az elkobzások és ingatlan-lefoglalások 2019-ben és 2020-ban 59, illetve 55%-kal estek vissza, a ténylegesen kifizetett bírságok aránya pedig 17%-ról 5%-ra zuhant –, (Nunes et al., 2024; Poder360, 2020). Az IBAMA legyengítésén túl Bolsonaro visszavonta a katonai rendőrséget a terepi ellenőrzésekből, illetve leváltotta a brazil Nemzeti Űrkutatási Intézet (INPE) igazgatóját azután, hogy az intézet 278%-os növekedést jelzett az erdőirtásban: ezek mind tudatos politikai döntéseknek bizonyultak a helyi végrehajtás gyengítése érdekében (Baker, 2019; Ioris, 2022).

Ricardo Salles környezetvédelmi miniszter a 2020. április 22-i minisztertanácsi ülésen – amelyet a Legfelsőbb Bíróság (STF) később nyilvánosságra hozott – nyíltan javasolta, hogy a kormány használja ki a COVID-19 világjárvány miatt elterelt médiafigyelmet a környezetvédelmi szabályozás szisztematikus lebontására. Salles szavaival élve, a cél az volt, hogy „hajtsák át a csordát” (ir passando a boiada), azaz a lehető legtöbb deregulatív intézkedést fogadtassák el, amíg a közvélemény a járvánnyal van elfoglalva (Poder360, 2020). A gyenge intézményi jelenlét és az állami retorika találkozása hallgatólagos felhatalmazást teremtett az illegális földhasználatra (Baker, 2019; Cardil et al., 2020). Ennek emblemikus példájává vált a 2019. augusztus 10-ei „Dia do Fogo” (A Tűz Napja) nevű, az amazóniai Pará államban szervezett összehangolt erdőégetési akció, amelyet gazdálkodók és földfoglálók WhatsApp-csoportokon keresztül koordináltak: az INPE adatai szerint a régióban a tűzgócok száma egy nap alatt több mint 700%-kal ugrott meg (Cardil et al., 2020; IPAM Amazônia, 2019).

Egy ilyen nyíltan szervezett, kollektív akció csak olyan politikai-gazdasági környezetben jöhetett létre, amelyben az állam lemondott a szabályozás és az ellenőrzés szerepéről. A nemzetközi reakciók élesek voltak: a norvég és német kormányok felüggesztették hozzájárulásukat az Amazónia Alapból a vállalt környezetvédelmi feltételek megsértésére hivatkozva; az EU–Mercosur szabadkereskedelmi megállapodás ratifikálása megakadt; Emmanuel Macron és Jair Bolsonaro botrányos üzenetesei folytán pedig az amazóniai kérdés a 2019-es biarritz-i G7-csúcs napirendjére került (France24, 2019; Norwegian Ministry, 2019; The Guardian, 2019). A Bolsonaro-kormány úgy tálalta az eseményeket, hogy a globális környezetvédelmi

normák a politikai nyomásgyakorlás eszközeivé váltak, amelyek közvetlenül korlátozzák az állami döntéshozatal mozgásterét, végső soron a brazil szuverenitást.

Amazóniai erőforrás-kitermelés

Bolsonaro politikája súlyos hatással volt a környezetre és az esőerdőre. 2019 és 2022 között az amazóniai erdőirtás mértéke drámai fordulatot vett. Az éves átlagos erdőirtás elérte a 11 456 km²-t, ami kb. 60%-kal haladta meg az azt megelőző 6 év (2013–2018) 7 184 km²-es átlagát. A 2004 óta tartó csökkenő trend megfordult (INPE, 2023). Az erdőégetések mellett fontos, környezeti és társadalmi károkat okozó jelenség a *garimpo* – az illegális kézműves aranybányászat.

Miközben a kormányzati retorika az amazóniai területek felett gyakorolt szuverenitást minden külső beavatkozással szemben védelmezte, a Bolsonaro-adminisztráció aktívan akadályozta a hazai ellenőrzési mechanizmusok érvényesítését az illegális esőerdei aranybányászattal szemben. A Yanomami Öslakos Terület – Brazília legnagyobb demarkált indián rezervátuma mintegy 9,6 millió hektáron – a Bolsonaro-korszakban az illegális bányászat példátlan mértékű inváziójával szembe-sült: a Hutukara Associação Yanomami műholdas monitoringja szerint az illegális bányászat által érintett terület 2018 és 2022 között több mint 300%-kal nőtt a Yanomami földeken. Mintegy húszezer illegális bányász tevékenykedett a területen, higannyal szennyezve a folyókat és humanitárius katasztrófát idézve elő: az alultápláltságból eredő halálesetek száma 330%-kal emelkedett, a maláriaesetek száma pedig 2022-ben meghaladta a 20 ezret (Hutukara Associação Yanomami, 2022; de Angeli Dutra et al., 2024; Mongabay, 2025).

Bolsonaro volt az első brazil elnök, aki személyesen felkeresett egy illegális aranybányász-telepet – a Raposa Serra do Sol öslakos területen, Roraima államban, 2021 októberében –, ahol nyilvánosan támogatta a PL 191/2020 törvényjavaslatot, amely egyszerűsített feltételeket kívánt teremteni az öslakos területeken végzett bányászat-hoz. A szuverenitás itt az állami terület védelme helyett az erőforrás-kitermelés belső akadályainak felszámolását jelentette.

Gazdasági nyitás

A kettős mérce gazdaságpolitikai szinten is strukturálisan jelen volt. Bolsonaro retorikájának központi eleme volt az Amazónia nemzetköziesítésének elutasítása, miközben éppen az ő kormányzata alatt mélyült tovább az esőerdő globális gazdasági integrációja. Kína részesedése a brazil marhahús-exportból 2019 és 2022 között 23%-ról 61%-ra ugrott, a szójaexport közel háromnegyede Kínába irányult, a kínai állami COFCO International pedig Brazília ötödik legnagyobb szójaexportörévé vált (Zu Ermgassen et al., 2020; Trase, 2025). A kínai közvetlen külföldi befektetések kumulatív összege Brazíliában 2020-ra meghaladta a 66 milliárd dollárt, és ezeknek mintegy 70%-a meglévő brazil vállalatok felvásárlásán – nem új infrastruktúrális beruházásokon – keresztül valósult meg (Barbosa et al. 2021; CEBC, 2022).

A Bolsonaro-kormány által támogatott Ferrogrão vasútvonal (EF-170) – egy 933 km-es, mintegy 4 milliárd dolláros projekt, amely Mato Grosso szójatermelését amazóniai folyami kikötőkön keresztül kínai piacokra szállította volna — szintén a kínai stratégiai jelenlét mélyülését tükrözte: a CCCC, a China Railway Engineering és a Shanghai Pengxin Group egyaránt jelezte ajánlattételi szándékát a koncesszióra (Abdenur, 2021). Bolsonaro a francia és európai klímafinanszírozási - tulajdonképpen befektetési – ajánlatokat szuverenitási alapon utasította el, miközben a kínai és amerikai befektetéseket a fejlődés zálogaként fogadta el (Lucey, 2021).

A szuverenitás normatív-környezetvédelmi alapon történő elutasítása olyan gazdasági struktúrával párhuzamosan működött, amely az amazóniai erőforrások kitermelését a külföldi kereslet és tőke mentén szervezte meg. A Krasner-i gondolat itt érhető tetten a legmarkánsabban: Bolsonaro a westfáliai szuverenitást védte a környezeti normák ellen, miközben az államhatárokon átívelő gazdasági folyamatok feletti ellenőrzést ténylegesen feladta. Bolsonaro pragmatikus gazdasági kapcsolatot ápolt a BRICS-országokkal – különösen Kínával –, miközben ideológiailag szoros szövetséget alakított ki Donald Trump adminisztrációjával. Tanulságos példa az Alcântara űrközpontról 2019-ben kötött Technológiai Garanciális Megállapodás (Technology Safeguards Agreement), amelyben Brazília korlátozott hozzáférésű övezeteket létesített a saját területén az amerikai személyzet kizárólagos használatára, lemondott arról, hogy a bázis bevételeit rakéatechnológiai fejlesztésre fordítsa, és elfogadta, hogy az Egyesült Államok vétőjoggal rendelkezzen arról, mely országok használhatják a brazil indítóbázist (Berringer, 2024).

Miközben a környezetvédelmi kritikák szuverenitássértésként jelentek meg a hivatalos retorikában, az egyezmény a szuverenitás tényleges és jogilag rögzített korlátozását jelentette. A szuverenitás egyszerre szolgált védelmi pajzsként a környezeti normák és nemzetközi kötelezettségek ellen, valamint rugalmasan értelmezett fogalomként, amikor a globális tőke, a geopolitikai szövetségek vagy a stratégiai együttműködések ezt indokolták (Lucey, 2020, 2021; Berringer, 2024). Ebben az értelemben az Amazónia a szuverenitás performatív meghatározásának kulcsfontosságú elemévé vált.

Konklúzió

A tanulmány mellett érvelt, hogy Jair Bolsonaro amazóniai politikája a brazil katonai geopolitikai hagyomány megjelenéseként értelmezendő. Az Amazónia stratégiai térként való értelmezése, a szuverenitás hangsúlyozása és a külső beavatkozástól való félelem olyan diskurzív elemek, amelyek a katonai geopolitikai gondolkodásból öröklődtek tovább a demokratikus korszakba, és Bolsonaro kormányzása alatt modern populista nyelvezettel és klímapolitikai konfliktusokkal telítődve ismét meghatározóvá váltak. A klímaváltozás elutasítása ebben az összefüggésben strukturális kényszerként jelent meg: az éghajlati és ökológiai valóság politikai elismerése

szükségszerűen korlátozta volna az állami szuverenitás amazóniai érvényesítését. A Bolsonaro-kormány élesen példázza azokat a geopolitikai ellentmondásokat, amelyek a klímaváltozás korszakában a nemzetállami gondolkodás határait jelölik ki. Számunkra pedig fontos tanulság lehet, hogy hogyan próbáljuk meghatározni a 21. században egy ország szuverenitását egy elkerülhetetlenül egymástól kölcsönösen függő globális környezetben.

Jegyzetek

¹ Brazília egysége azonban nem volt a korszakban magától értetődő. Az új Császárságnak több forradalmi hullámmal és szeparatista mozgalommal is szembe kellett, hogy nézzen A különválás igénye különösen erős volt az északkeleti Pernambuco régióban, ahol rendszeresek voltak a lázadások (Brandão Teixeira, 2024). A 19. század első felének regionális lázadásaiban külön érdekesség, hogy az 1835–1845 közötti dél-brazíliai Farroupilha-felkelés során – amelynek keretében a lázadók ideiglenesen kikiáltották a Rio-Grandense Köztársaságot (központja Piratini városa volt) – Giuseppe Garibaldi is harcolt a császári erőkkel szemben (Fausto, 2014).

² A 19. században az egyetem is hiányzott Brazíliában. Bár 1808 óta léteztek külön felsőoktatási „fakultás intézmények” az első brazil egyetem csak 1912-ben alakul meg Paranában, amit az Universidade Rio de Janeiro követett 1920-ban, 1934-ben pedig az Universidade de São Paulo – USP. Sguissardi, (2021)

³ Az IBAMA a Brazil Környezetvédelmi és Megújuló Természeti Erőforrások Intézete (portugálul: Instituto Brasileiro do Meio Ambiente e dos Recursos Naturais Renováveis), brazil kormányzati ügynökség, amely a kormány környezetvédelmi felügyeletét és természeti erőforrások fenntartható használatának ellenőrzését végzi, 1989 óta (Brazilian Institute of Environment and Renewable Natural Resources – IBAMA, n.d.).

Irodalomjegyzék

- Abdenur, A. E. (2021). What railway deals taught Chinese and Brazilians in the Amazon. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/research/2021/08/what-railway-deals-taught-chinese-and-brazilians-in-the-amazon>
- Agnew, J. (1998). *Geopolitics: Re-visioning world politics*. Routledge.
- Akkoyunlu, K., & Lima, J. da S. (2021). Stealth authoritarianism in Brazil: The rise of the “generals’ party”. *Third World Quarterly*, 42(5), 972–989. <https://doi.org/10.1080/01436597.2020.1850135>
- Amorim, B. E., & Peyerl, D. (2024). The Brazilian Amazon and the sovereigntist discourse: Old and new storylines. *Opinião Pública*, 30, e30119. <https://doi.org/10.1590/1807-01912024301e30119>
- Aquino, T. V. (1993, October 14). Uma questão de soberania. *Tribuna da Imprensa*.
- Aquino, T. V. (1997, July 21). Parceiros contra o Brasil. *Tribuna da Imprensa*.
- Backheuser, E. (1926). *A estrutura política do Brasil: I. Notas prévias*. Mendonça, Machado & Cia.
- Barbosa, P. H. B., Ferreira Neto, J. A., & Menezes, R. G. (2023). Expansion of Investments by Chinese Companies in the Brazilian Amazon – the Case of Agribusiness. *Contexto Internacional*, 45(2), e20220010. <https://doi.org/10.1590/S0102-8529.20234503e20220010>
- Bas, N. (2011). *Brazilian images of the United States, 1861-1898: A working version of modernity?* [Doctoral dissertation, University College London]. UCL Discovery.

- BBC News. (2019, September 24). The Amazon rainforest belongs to Brazil, says Jair Bolsonaro. <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-49815731>
- Berringer, T. (2024). Bolsonaro's foreign policy and the Brazilian bourgeoisie. *Colombia Internacional*, 119, e123144. <https://doi.org/10.7440/colombiaint119.2024.03>
- Brandão Teixeira, T. V. (2024). Két lázadás a császári Brazília Pernambuco-tartományában alig egy évtizeddel a függetlenné válás után. *Öt Kontinens: Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tan-szék Tudományos Közleményei*, 1, 141–163.
- Brands, H. (2010). Dilemmas of Brazilian grand strategy. Strategic Studies Institute.
- Braudel, F. (1980). *On history* (S. Matthews, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1951)
- Bruneau, T. C., & Tollefson, S. D. (2014). Civil-military relations in Brazil: A reassessment. *Journal of Politics in Latin America*, 6(2), 107–138. <https://doi.org/10.1177/1866802X1400600204>
- Casarões, G., & Farias, D. B. L. (2022). Amazon and the international order: From promise to peril. *Journal of International Affairs*, 75(1), 55–74. <https://www.jstor.org/stable/27203119>
- CEBC – Conselho Empresarial Brasil-China. (2022). Investimentos chineses no Brasil 2021. <https://www.cebc.org.br/2022/08/31/estudo-inedito-investimentos-chineses-no-brasil-2021/>
- Coelho, T. P. (2015). Programa Grande Carajás: Trinta anos de desenvolvimento frustrado. In M. Zonta & C. Trocate (Eds.), *A questão mineral no Brasil*. Editorial iGuana.
- Cohen, S. B. (2003). *Geopolitics of the world system*. Rowman & Littlefield.
- Delson, R. M. (1995). The beginnings of professionalization in the Brazilian military: The eighteenth-century Corps of Engineers. *The Americas*, 51(4), 555–574. <https://doi.org/10.2307/1007680>
- Dodds, K. (2007). *Geopolitics: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Dodds, K., & Atkinson, D. (Eds.). (2000). *Geopolitical traditions: A century of geopolitical thought*. Routledge.
- Dodds, K., Kuus, M., & Sharp, J. (2013). *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*. Ashgate.
- de Angeli Dutra, D., Poulin, R., Ferreira, F. C., Braga, E. M., & Fecchio, A. (2024). Illegal gold mining and malaria in the Yanomami Indigenous Land, Brazil. *Biology Letters*, 20(3), 20240110. <https://doi.org/10.1098/rsbl.2024.0110>
- Fausto, B., & Fausto, S. (2014). *A concise history of Brazil* (2nd ed.; A. Brakel, Trans.). Cambridge University Press.
- Fearnside, P. M. (2001). Environmental impacts of Brazil's Tucuruí Dam: Unlearned lessons for hydroelectric development in the Amazon. *Environmental Management*, 27(3), 377–396. <https://doi.org/10.1007/s002670010156>
- France24. (2019, August 16). Norway halts Amazon Fund donation as Brazil breaks agreement. Retrieved from <https://www.france24.com/en/20190816-norway-stops-subsidy-brazil-amazon-broke-agreement-deforestation-bolsonaro>
- Hernandes, R. (1995, August 28). Olho grande dos EUA vem de 1816. *Tribuna da Imprensa*.
- Hurrell, A. (1991). The politics of Amazonian deforestation. *Journal of Latin American Studies*, 23(1), 197–215. <http://www.jstor.org/stable/157538>
- Hutukara Associação Yanomami & Associação Wanasseduume Ye'kwana. (2022). Yanomami sob ataque: Garimpo ilegal na Terra Indígena Yanomami e propostas para combatê-lo. Boa Vista: Hutukara Associação Yanomami.
- IPAM Amazônia. (2019). Amazon on fire: Deforestation and fire in the Brazilian Amazon (Technical Note). https://ipam.org.br/wp-content/uploads/2019/08/NT-Fogo-Amazo%CC%82nia-2019_English_v2.pdf
- Johnson, J. J. (1964). *The military and society in Latin America*. Stanford University Press.
- Krasner, S. D. (1999). *Sovereignty: Organized hypocrisy*. Princeton University Press.

- Latour, B. (2018). *Down to earth: Politics in the new climatic regime*. Polity Press.
- Lucey, A. (2020). The Amazon ablaze: Are the environmental policies of the Bolsonaro administration in contravention of Brazil's commitment to the Convention on Biological Diversity? *Brooklyn Journal of International Law*, 46(1), 241–282.
- Lucey, A. (2021). The role of FDI and the private sector in changing Bolsonaro's environmental policies. *NYU Journal of International Law & Politics*. <https://nyujilp.org/the-role-of-fdi-and-the-private-sector-in-changing-bolsonaros-environmental-policies/>
- Mares, D. R., & Trinkunas, H. (2016). *Aspirational power: Brazil on the long road to global influence*. Brookings Institution Press.
- Martins Filho, J. R. (2007). The Brazilian Armed Forces in the post-Cold War era: What has changed in military thinking? (Working Paper No. CBS-85-07). Centre for Brazilian Studies, University of Oxford.
- Martins Filho, J. R., & Zirker, D. (2000). Nationalism, national security, and Amazônia: Military perceptions and attitudes in contemporary Brazil. *Armed Forces & Society*, 27(1), 105–129. <https://doi.org/10.1177/0095327X0002700107>
- Shiguenoli, M. (2002). *Geopolítica do Brasil: Algumas considerações*. Instituto de Filosofia e Ciências Humanas, Universidade Estadual de Campinas.
- Mongabay. (2022, December 1). Despite 11% drop in 2022, Amazon deforestation rate has soared under Bolsonaro. Retrieved from <https://news.mongabay.com/2022/12/despite-11-drop-in-2022-amazon-deforestation-rate-has-soared-under-bolsonaro/>
- Mongabay. (2025, January 29). Yanomami sees success two years into Amazon miner evictions, but fears remain. <https://news.mongabay.com/2025/01/yanomami-sees-success-two-years-into-amazon-miner-evictions-but-fears-remain/>
- Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Alfred A. Knopf.
- Nery, S. (1998, January 12). *Amazônia e Hitler tucano*. *Tribuna da Imprensa*.
- Norwegian Ministry of Climate and Environment. (2019, August 15). Brazil has broken the Amazon Fund agreement [Press release]. Retrieved from <https://www.regjeringen.no/en/aktuelt/amazon/id2667176/>
- Nunes, S., Oliveira, L., Siqueira, J., Morton, D. C., & Souza Jr., C. M. (2024). Lessons from the historical dynamics of environmental law enforcement in the Brazilian Amazon. *Scientific Reports*, 14, 6548. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-57087-5>
- Ó Tuathail, G. (1996). *Critical geopolitics: The politics of writing global space*. University of Minnesota Press.
- Ó Tuathail, G., & Agnew, J. (1992). Geopolitics and discourse: Practical geopolitical reasoning in American foreign policy. *Political Geography*, 11(2), 190–204. [https://doi.org/10.1016/0962-6298\(92\)90048-X](https://doi.org/10.1016/0962-6298(92)90048-X)
- Paes, L. O. (2022). Amazon rainforest and the global–regional politics of ecosystem governance. *International Affairs*, 98(6), 2077–2098. <https://doi.org/10.1093/ia/iia209>
- Phillips, D. (2019, August 28). Brazil's Bolsonaro denies Amazon is being devastated – despite evidence. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2019/aug/28/bolsonaro-amazon-devastated-brazil>
- Pierik, M. (2024). *The Amazon in camouflage: Military ideology and environmental destruction under Bolsonaro* [Master's thesis, Leiden University]. Leiden University Repository.
- Poder360. (2020, May 23). Salles sugere 'ir passando a boiada' para mudar regras durante pandemia. <https://www.poder360.com.br/governo/salles-sugere-ir-passando-a-boiada-para-mudar-regras-durante-pandemia/>

- Reis, A. C. F. (1960). *A Amazônia e a cobiça internacional*. Rio de Janeiro: Edinova. https://academiaamazonensedeletras.com/wp-content/uploads/2021/11/1_Amazon-e-acobica-internacional.pdf
- Rodrigues, T., & Kalil, M. (2021). A military-green biopolitics: The Brazilian Amazon between security and development. *Brazilian Political Science Review*, 15(2), e0005. <https://doi.org/10.1590/1981-3821202100020006>
- Sguissardi, V. (2021). [On Brazilian higher education history]. In 100 vigorous years. *Revista Pesquisa FAPESP*. Retrieved from <https://revistapesquisa.fapesp.br/en/100-vigorous-years/>
- Szilágyi, I. (2022). *Modernizációs stratégiák és kivételes állam Brazíliában (1955–1985)* Publikon Kiadó.
- The Guardian. (2019, August 26). Macron rebukes Bolsonaro over 'extraordinarily rude' comments about wife. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2019/aug/26/macron-rebukes-bolsonaro-over-extraordinarily-rude-comments-about-wife>
- Trase. (2025, January 28). Brazilian soy exports and deforestation. Stockholm Environment Institute. <https://trase.earth/insights/brazilian-soy-exports-and-deforestation>
- Travassos, M. (1935). *Projeção continental do Brasil [Continental projection of Brazil]*. Companhia Editora Nacional.
- Walker, R. (2011). The Transamazon Highway: Past, present, and future. In S. Brunn (Ed.), *Engineering Earth: The impacts of megaengineering projects* (pp. 569–600). Kluwer Academic Publishers.
- Wallenfeldt, J. (2023). Jair Bolsonaro. In *Encyclopedia Britannica*. Retrieved April 1, 2023, from <https://www.britannica.com/biography/Jair-Bolsonaro>
- Zirker, D., & Henberg, M. (1994). Amazon: Democracy, ecology, and Brazilian military prerogatives in the 1990s. *Armed Forces & Society*, 20(2), 259–281. <https://doi.org/10.1177/0095327x9402000206>
- Zu Ermgassen, E. K. H. J., Godar, J., Lathuillière, M. J., Löfgren, P., Gardner, T., Vasconcelos, A., & Meyfroidt, P. (2020). The origin, supply chain, and deforestation risk of Brazil's beef exports. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(50), 31770–31779. <https://doi.org/10.1073/pnas.2003270117>

TERRITORIAL VISIONS AND CLIMATE POLICY CLASHES: JAIR BOLSONARO'S AMAZON STRATEGY IN HISTORICAL CONTEXT

Abstract

The study examines how elements of Brazil's military geopolitical tradition related to the Amazon have been revived under Jair Bolsonaro's government. The analysis argues that Bolsonaro's sovereignist and climate-denying policies are not merely populist deviations but rather a structural continuity that comes from the idea of "grandeza" and the logic of a developmental-expansionist state. Recognizing climate change would have meant limiting Brazilian state control in the Amazon; therefore, climate policy necessarily appeared as an "external dictate" in government discourse. The study shows that under Bolsonaro, sovereignty became a selectively applied political resource that simultaneously rejected environmental norms and encouraged foreign economic presence. The Amazon embodied one of the sharpest geopolitical contradictions of the climate change era.

Keywords: Amazonia, Bolsonaro, Geopolitics, Military, Sovereignty